

УДК: 94:355.23 (477)

З ІСТОРІЇ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ В УКРАЇНІ

У статті висвітлюється історія функціонування на українських землях кадетських корпусів, розкриваються особливості їх навчально-виховного процесу. Розглянуто становлення кадетських корпусів у сучасній Україні.

Ключові слова: кадет, кадетський корпус, військова гімназія, підготовка офіцера.

В статье освещается история функционирования на украинских землях кадетских корпусов, раскрываются особенности их учебно-воспитательного процесса. Рассмотрено становление кадетских корпусов в современной Украине.

Ключевые слова: кадет, кадетский корпус, военная гимназия, подготовка офицера.

The article analyzes the history of cadet corps in Ukraine during XIX — early XX centuries and in the present day. The attention is paid to a state policy aimed at increasing the number of military educational institutions and their role in officer training. The author investigates principles in the organization of training and educational system, describes various aspects of officers' training. Cadet corps in modern Ukraine and general tendencies of state cadet training are considered.

During the history cadet corps in Ukrainian lands large efforts were paid to training the officer staff. Almost all representatives of the middle and higher officers of the Russian emperor's army gained higher education exactly in these educational establishments. Certain part of the graduated students took part in creating Ukrainian military powers during 1917–1920. Also, previous experience of establishing Suvorov and Nakhimov schools during Soviet period is addressed. Consequently, educational principles of cadet corps passed a test by history, lead to the actuality, developed in the recent times and modernized in accordance with the requirements of contemporaneity.

Keywords: cadet, military college, military high school, training of officer.

У структурі освіти Російської імперії чільне місце завжди належало кадетським корпусам. Це були середні спеціальні навчально-виховні заклади закритого типу для підготовки офіцерських кадрів. З початку свого функціонування у 30-х рр. XVIII ст. до ліберальних реформ 60–70-х рр. XIX ст. саме кадетські корпуси були єдиним типом закладів, які поповнювали офі-

церський склад фахівцями. Після модернізації системи військової освіти професійна підготовка офіцерів ведеться в юнкерських училищах. Проте кадетські корпуси не втрачають навчально-виховного значення, залишаючись важливою складовою освіти кадрового військового.

Дослідження з цієї тематики в історіографії з'являються ще в дореволюційний період. Їх представлено працями з історії військової освіти В. Ф. Грекова, М. С. Лалаєва, а також нарисами з історії окремих навчальних закладів, які склали Н. П. Завадський, А. Д. Ромашкевич, К. Ф. Павловський. Проте останні при ґрунтовному фактологічному наповненні позбавлені аналітичного матеріалу. В радянський період, з об'єктивних причин, у працях переважає заідеологізованість, хоча досвід кадетських корпусів використовувався при створенні суворовських училищ. Одночасно історію військових навчальних закладів вивчають дослідники з емігрантського середовища, але серед їхніх робіт переважають історико-мемуарні. В новітній час активізується вивчення історії військової освіти. У працях вітчизняних дослідників історія кадетських корпусів розглядається в контексті розбудови національних збройних сил у період визвольних змагань 1917–1920 рр. Однією з перших спроб представити історію кадетських корпусів як окреме дослідження є стаття А. Ткачука, де окреслено основні етапи їхньої діяльності та значення для формування української армії у 1917–1920 рр., але майже не висвітлено історії Одеського та Сумського корпусів. У кількох працях сучасних дослідників викладено історію Київського кадетського корпусу.

Зважаючи на це, мета повідомлення — дослідити історію кадетських корпусів на українських землях, висвітлити особливості та основні напрями навчально-виховного процесу в цих закладах, а також становлення мережі кадетських корпусів у сучасний період.

Збільшення чисельності підрозділів російської армії зумовлює необхідність у офіцерських кадрах, що, в свою чергу, потребує розширення мережі військових навчальних закладів. У зв'язку з цим 1801 р. граф П. Зубов представив проект відкриття в 17 губерніях кадетських корпусів, які мали створюватися на кошти місцевого дворянства. Згодом, 1805 р. за «Планом військового виховання», який схвалив імператор Олександр I, передбачалося відкрити 10 військових училищ: у Петербурзі, Москві, Києві, Смоленську, Воронежі, Твері, Ярославлі, Нижньому Новгороді, Казані й Тобольську, а також підготовчі військово-навчальні школи [1, с. 84]. На практиці було тільки реорганізовано військово-навчальні заклади. В першій чверті XIX ст. у Російській імперії діяло 8 кадетських корпусів та 3 підготовчі училища для вступу до них. Загальна кількість вихованців військово-навчальних закладів на 1825 р. становила 5516 осіб.

На українських землях, які перебували в складі Російської імперії, кадетські корпуси з'являються у 30-х рр. XIX ст. Їхнє відкриття було спричинене зростанням потреб армії у кваліфікованих офіцерських кадрах, а також урядовими планами регіонально розширити мережу військових навчальних закладів. 1829 р. малоросійський генерал-губернатор князь М. Г. Репнін-Волконський оголосив про намір імператора Миколи I запровадити в Полтаві кадетський корпус. Дворянство Полтавської, Харківської, Чернігівської та Катеринославської губ., зарахованих до корпусу, мало вносити власні кошти на додаток до урядового фінансування. Загальна вартість будівництва корпусу становила 2 млн. 620 тис. руб. асигнаціями [12, с. 7]. Указ про заснування було підписано 5 квітня 1836 р. і, щоб «заклад був пам'ятником перемоги, отриманої Петром I», корпус було наказано «іменувати Петровсько-Полтавським» [4, с. 117]. Урочисте відкриття цього навчального закладу відбулося 6 грудня 1840 р., а 1844 р. корпусу було надано прапор. Першим директором став генерал-майор В. Ф. Светловський. Прикметно, що це був єдиний заклад, літній табір якого розташовувався на справжньому полі битви.

Оскільки Полтавський корпус мав задовольняти потреби у військовій освіті дворянства Лівобережної України, уряд вирішив відкрити такий навчальний заклад і на Правобережжі. 1830 р. виходить імператорський указ про заснування кадетського корпусу в Єлизаветграді. До нього зараховувалися Київська, Волинська, Подільська, Херсонська й Таврійська губ., дворянство яких мало зібрати кошти на відкриття цього закладу [11]. Але проєкт залишився нереалізованим. Цьому завадили фінансові проблеми, оскільки після польського повстання 1830–1831 рр. дворяни тих губерній, де більшість становили поляки, фактично ігнорували збір коштів.

Наступним етапом фундації військового навчального закладу для правобережних губерній став імператорський указ 1833 р. про відкриття кадетського корпусу в Києві. Дворянство Київської, Волинської, Подільської, Херсонської й Таврійської губ. зібрало приблизно 200 тис. руб. сріблом на будівництво приміщення корпусу. Окрім того, дворяни перших трьох губерній зобов'язалися вносити добровільними пожертвами на утримання корпусу 67 тис. руб. сріблом щорічно [7, с. 3]. Додатково до цих коштів імператор Микола I пожалував 892 тис. руб. [3, с. 56]. На клопотання місцевого дворянства, 1847 р. корпусу було присвоєно назву «Володимирського» на честь великого князя Володимира [7, с. 3], сина цесаревича Олександра Миколайовича. Варто зазначити, що назва закладу органічно поєдналася з ім'ям князя Володимира Святославича. Це віддзеркалилось у кадетській символіці: на жетоні корпусу було зображено пам'ятник хрестителю Русі. Згодом при корпусі освятили храм Святого Володимира.

Зважаючи на суму зібраних коштів, уряд ухвалює рішення прискорити його відкриття заснуванням тимчасового неранжированого кадетського корпусу. Вже 1 січня 1852 р. його офіційно відкрили в складі 200 вихованців. Першим директором призначено полковника А. В. фон Вольського. Із завершенням будівництва приміщень для закладу 30 серпня 1857 р. його було відкрито. У квітні 1858 р. корпусу надано прапор [5].

Історія Одеського кадетського корпусу розпочинається з 1899 р., коли 16 квітня імператорським наказом було прийнято рішення про його відкриття та затверджено Положення. На утримання цього навчального закладу з державної скарбниці було виділено 208 840 руб. Загалом на корпус було асигновано 1550 тис. руб. Першим директором став генерал-майор М. Є. Дерюгін, який до цього керував 2-м Оренбурзьким кадетським корпусом. У жовтні 1905 р. закладу було надано прапор [4, с. 134–135]. У середині 1915 р. корпусу присвоєно ім'я великого князя Костянтина Костянтиновича, який був головним начальником військово-навчальних закладів [3, с. 60].

Заснування кадетського корпусу в Сумах пов'язано з родиною цукрозаводчиків і меценатів Харитоненків. На створення закладу вони пожертвували садибу та 500 тис. руб. за умови, що навчання в ньому буде безстановим. У серпні 1899 р. уряд прийняв рішення про будівництво корпусу, а влітку 1900 р. проводилися вступні іспити, за результатами яких було зараховано 61 вихованця. Урочисте відкриття навчального закладу відбулося 27 вересня 1902 р. Першим директором став генерал-майор Л. І. Кублицький-Піотух, якого 1905 р. переведено директором до Київського корпусу. На його місце став і залишався до кінця існування закладу генерал-майор А. М. Саранчов, випускник Київського корпусу [10, с. 40].

Останнім у мережі військових навчальних закладів на українських землях з'являється Морський кадетський корпус у Севастополі. Він стає другою в державі освітньою установою після Морського корпусу в Петербурзі, де мали готувати кадри для військово-морських сил. Передбачалося, що комплектація складу вихованців відбудеться за рахунок молодших класів столичного закладу. Рішення створити корпус було прийнято 1914 р., а вже в серпні 1916 р. відбувається його офіційне відкриття з присвоєнням шефства цесаревича Олексія Миколайовича [11].

Загальний склад вихованців корпусів поділявся на кадет-інтернів, які перебували на повному утриманні закладу, та кадет-екстернів, які лише відвідували заняття. В свою чергу, інтерни підрозділялися на казеннокоштных, на державному утриманні, стипендіатів, що утримувалися за рахунок відсотків з капіталів благодійників, та тих, хто навчався за власний рахунок. Вихованці-інтерни мали право навчатися за власний рахунок або бути стипендіатами. Чисельність кадетів визначалася штатним комплектом. Так, у

Київському, Сумському й Одеському корпусам кількість вихованців-інтернів визначалася у 500 осіб, у Полтавському — 400 [14, с. 48–49]. Екстернами могли бути лише молодші вихованці. У стрійовому відношенні кадети поділялися на роти, а в навчальному — на класи, при цьому перша рота складалася з кадетів старших — 6 та 7 — класів.

Динаміка чисельності вихованців свідчить, що більшість із них завершувала курс навчання. Так, за 50 років функціонування Полтавського корпусу його закінчило 1795 осіб. За цей час за різними причинами вибуло 1520 вихованців, з яких 66% звільнено додому [4, с. 119]. За аналогічний термін діяльності Київського корпусу його закінчило 2050 кадетів з 4630 осіб, які вступили до нього. Водночас майже 50% не завершило курс навчання, з них 22% відраховано додому [4, с. 18–19]. Більшість вихованців після закінчення корпусу завершували фахову освіту у військових училищах, стаючи кадровими офіцерами. Серед випускників кадетських корпусів на українських землях — генерали Першої Світової війни М. Духонін і О. Самсонов, військовий аташе граф О. Ігнат'єв, військові діячі УНР М. Садовський та В. Петров, діяч Білого руху генерал М. Дроздовський, основоположник тактики винищувальної авіації Є. Крутень, наказні отамани Оренбурзького, Кубанського, Уральського та Забайкальського козацьких військ генерали М. Масловець, Я. Малама, К. Ставровський та І. Назаров. Колишніми кадетами були філософ М. Бердяєв, природодослідник О. Тілло, історик В. Іконников, художник М. Ярошенко.

Навчально-виховний процес у корпусах забезпечував педагогічний склад, який формувався з офіцерів-вихователів і викладачів. Штат офіцерів-вихователів визначався урядовим положенням для Київського, Сумського та Одеського корпусів 22 чол., для Полтавського — 17. До їхніх обов'язків належали виховна робота та проведення стрійових занять. Викладачі в корпусах викладали курс загальноосвітніх дисциплін, їх штат залежав від кількості класів, навчальних предметів і годин. Педагогічні кадри готували на дворічних педагогічних курсах. Управління військово-навчальних закладів відкрилися 1865 р. і діяли до 1883 р. 1890 р. їхню роботу було відновлено, і слухачі здобули можливість отримати спеціальну педагогічну підготовку [13]. Нерідко до викладання у кадетських корпусах залучалися викладачі гімназій та вищих навчальних закладів. Так, у Київському корпусі 1888/89 н. р. читали курси викладачі Київського, Петербурзького, Московського, Дерптського університетів, Петербурзької духовної академії зі ступенем кандидата [9, с. 8].

Впорядкування навчальних програм кадетських корпусів розпочинається в 30-х рр. XIX ст. у зв'язку з формуванням системи військово-навчальних закладів Російської імперії. Корпуси були середніми закладами інтер-

натного типу й поділялися на ранжировані, де був повний курс, та неранжировані, де існували тільки підготовчі й загальні класи [9, с. 4]. Повний курс навчання спочатку тривав 10 років, з 1836 р. — 8. Кадети розподілялися на 3 курси: підготовчий (2 роки), загальний (4 роки) та спеціальний (2 роки) [3, с. 16].

У ході реформ 60–70-х рр. XIX ст. кадетські корпуси перетворено на військові гімназії, що обумовлювалося низкою негативних явищ у навчально-виховній роботі. Згідно з Положенням, основною метою військових гімназій було надання підготовчої загальної освіти з 6-річним терміном навчання для тих, хто готувався до військової служби. Спеціальні класи відокремлювалися, а освіту за їхньою програмою мали надавати новостворені військові училища. 1870 р. навчальні курси військових гімназій і училищ переглядалися для раціонального розподілу дисциплін між ними. Відтак, гімназіям, згідно з «Постановами про Військово-навчальні заклади» було надано 7-річний загальноосвітній реальний курс, що фактично урівнювало їх з цивільними навчальними закладами.

У червні 1882 р. наказом імператора Олександра III військові гімназії перетворювалися на кадетські корпуси, а 14 лютого 1886 р. затверджено їх Положення, яке в основних рисах повторювало попередні нормативні акти: зберігаються загальноосвітня програма та 7-річне навчання. Проте виразнішою стає загальна військова спрямованість, адже вихованці старших класів для стройових занять улітку переводилися до таборів [3, с. 18–19].

Програма навчання в кадетських корпусах 40–50-х рр. XIX ст. містила як загальноосвітні (Закон Божий, російська мова та словесність, історія, іноземні мови, математика, фізика, хімія тощо), так і спеціальні (тактика, топографія, фортифікація тощо) предмети. Обов'язковими в позаурочний час були гімнастика, фехтування, танці. Після змін 60–70-х рр. у закладах викладаються лише загальноосвітні дисципліни: Закон Божий, російська і церковнослов'янська мови, словесність, іноземні мови, суспільствознавчі та математично-природничі дисципліни. Позакласні заняття мали розвивати загальну фізичну підготовку вихованців і залишаються без змін. Зміни 1886 р. також не торкалися програми навчання та загальних засад виховання. Таким чином, перелік дисциплін, які викладалися в середніх військово-навчальних закладах цілком сформувався. Для забезпечення навчально-виховного процесу обов'язковою для закладу була наявність корпусної та ротних бібліотек, фізичного та хімічних кабінетів, навчально-методичної бази з усіх предметів курсу. Також обов'язковими були вступні, щорічні переводні та випускні іспити. Кадети, які успішно завершували навчання, направлялися до військових училищ

[14, с. 26–27], а також вступали до цивільних вищих навчальних закладів, маючи ґрунтовну загальноосвітню підготовку.

У корпусах приділялася увага позакласній роботі. Насамперед це були обов'язкові заняття, передбачені навчальною програмою: стройова підготовка, гімнастика, фехтування, плавання, у деяких закладах також їзда верхи. Програмою також були передбачені такі дисципліни як музика, співи і танці [14, с. 25]. У цьому контексті зверталася увага на розвиток творчих здібностей вихованців, які брали участь у аматорських театральних виставах, грали в оркестрах тощо. Так, у Сумському корпусі були церковний та світський хори, духовий і симфонічний оркестри, а також драматичний гурток [10, с. 40]. У корпусах також видавалися власні періодичні видання, такі як київський часопис «Супутник кадета», де містилися новини з життя закладу та зразки творчості вихованців [6, с. 6].

Виховна робота в кадетських корпусах була важливою складовою підготовки майбутнього офіцера. Насамперед це були військові традиції, культ товариськості й кадетського братства. Цьому сприяла символіка, яку мав кожен військовий навчальний заклад: прапор, нагрудні знак та жетон (Мал. 1–6). Знаки надавалися офіцерам-вихователям, викладачам і вихованцям, жетони (на них зазначалися прізвище та роки навчання в корпусі) — кожному кадету для носіння на мундирі після випуску з навчального закладу. Поведінка вихованців оцінювалася за 12-бальною шкалою: 12 — відмінна, 11, 10 — дуже добра, 9, 8, 7 — добра, 6, 5, 4 — задовільна, 3, 2, 1 — погана. При цьому для кадетів 1-го класу найвищими були 6 балів, у 2-му — 7, лише в 7-му виставляли 12 балів. Заохоченнями також були похвальні листи, книги, присвоєння унтер-офіцерського звання тощо. Особливе значення мали білі мармурові дошки в головній залі, де вписувалися імена найбільш визначних вихованців кожного випуску та імена тих, кого було нагороджено орденом Святого Георгія, а також чорні мармурові дошки в корпусних храмах, де вміщували імена всіх колишніх вихованців, які загинули на військовій службі [3, с. 16].

Корпусна адміністрація суворо карала за порушення дисципліни, а особливо лайку, рукоприкладство, бійки. До винуватців застосовувалися дисциплінарні заходи впливу від догани, позбавлення відпустки до арешту й зняття погонів. Крайнім заходом було відрахування з корпусу. Всі випадки порушень дисципліни розглядав педагогічний комітет на чолі з директором корпусу. Незважаючи на високі моральні принципи, які прищеплювалися кадетам, у їхньому середовищі мали місце негативні прояви, що були віддзеркаленням армійського життя: брутальна посвята новачків у кадети вихованцями старших рот, фізичні розправи, солдафонство тощо. На жаль, викоринити їх було практично неможливо.

Символіка кадетських корпусів

1. Жетон Володимирського Київського кадетського корпусу
2. Жетон Петровського Полтавського кадетського корпусу
3. Знак Петровського Полтавського кадетського корпусу
4. Жетон Сумського кадетського корпусу
5. Жетон Одеського кадетського корпусу
6. Знак Севастопольського Морського кадетського корпусу

Історія імператорських кадетських корпусів завершується 1917 р. Розуміючи значення цих закладів для підготовки офіцерських кадрів української армії, уряди Української Народної Республіки та Української держави проводять роботу з їхньої українізації. Так, планами з формування національних збройних сил гетьмана П. Скоропадського кадетські корпуси реорганізовувались у військові бурси. Загалом, зважаючи на політичну та економічну ситуацію, що склалася на українських теренах, період 1917–1920 рр. був складним: корпуси функціонували з великими труднощами, подекуди з неповною чисельністю вихованців або в зведених складах кадетів інших корпусів. 1920 р. кадети Полтавського, Київського, Оде-

ського, Сумського корпусів опиняються в еміграції у Югославії, гардемарини Севастопольського морського — в Тунісі, де остаточно завершується існування цих навчальних закладів.

У сучасний період в умовах модернізації освітньої сфери, складовою якої є військова освіта, відбувається звернення до історичного досвіду. В Україні за період незалежності діє 19 ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, козацький кадетський корпус у АР Крим, який є школою з посиленою військово-фізичною підготовкою, кадетські класи в окремих загальноосвітніх навчальних закладах і кадетські клуби, які функціонують як заклади позашкільної освіти [8]. Більшість цих освітніх установ є профільними навчальними закладами III ступеню, де учні, які обрали військовий фах, мають можливість отримати профільну освіту й допрофесійну підготовку. Також є відповідні установи інтернатного типу. У вересні 2011 р. Указом Президента України сумський ліцей реорганізовано в ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І. Харитоненка [15]. Одночасно, з ініціативи адміністрації та опікунської ради закладу, за участю представників дому Романових, кадетським класам київського ліцею-інтернату № 23 присвоєно назву Володимирського Київського кадетського корпусу [1]. Загалом, кадетські навчально-виховні ідеї популяризує громадська організація Фонд відродження кадетських корпусів в Україні. Активними учасниками цього руху є колишні випускники суворовських училищ.

Протягом історії діяльності на українських землях кадетські корпуси зробили значний внесок у підготовку офіцерських кадрів. Майже всі представники середнього та вищого командного складу російської імператорської армії отримували середню освіту саме в цих освітніх закладах. Певна частина їхніх випускників брала участь у формуванні українських збройних сил у 1917–1920 рр. Звернення до попереднього досвіду відбулось і за радянських часів при створенні суворовських та нахімовських училищ. Отже, навчально-виховні засади кадетських корпусів пройшли випробування історією, доводять актуальність, відроджуючись у новітній час та модернізуючись відповідно до вимог сучасності.

1. Возрожден Владимирский Киевский кадетский корпус. : [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.education.ua/2011/09/vladimir-kiev-cadet-corps.htm>

2. Волков С. В. Русский офицерский корпус / Волков С. В. — М. : Воениздат, 1993. — 368 с.

3. Воробьева А. Кадетские корпуса в России в 1732–1917 / Воробьева А. — М. : Астрель, АСТ, 2003. — (Военно-историческая серия «Солдатъ»). — 64 с.

4. Греков Ф. В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений 1700–1910 / Греков Ф. В. — М. : Типография Вильде, 1910. — 196 с.

5. Державний архів м. Києва. — Ф. 122. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 3.
6. Дубінський В. Володимирський кадетський корпус / В. Дубінський, Г. Аустрін // Народна армія. — 2000. — 26 лютого. — № 21. — С. 6.
7. Завадский Н. П. Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851–1901: Исторический очерк / Завадский Н. П. — К. : Типография Р. Лубковского, 1901. — 145 с.
8. Кадетские учебные заведения в Украине : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://kadet-svg.org/ukrainskiy-kadet/43-kadetskie-uchebnye-zavedenija-v-ukraine>
9. Карпенко М. Київський кадетський корпус: сторінки історії (1852–1920 рр.) / М. Карпенко, О. Скрябін // Військово-історичний альманах. — 2006. — № 2. — С. 4–24.
10. Кремер С. Сумской кадетский корпус. 1900–1950 / Кремер С. — Сан-Франциско : 1955. — 125 с.
11. Кулешов С. Г. Краткие сведения обо всех кадетских корпусах Российской империи и других военно-учебных заведениях, исторически с ними связанных : [Электронный ресурс] / Кулешов С. Г. — Режим доступа : <http://www.cadetsfund.org/pereklichka/kuleshov.htm>
12. Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского корпуса. 1840–1890 / Павловский И. Ф. — Полтава : Типография губернского правления, 1890. — 303 с.
13. Педагогические курсы для приготовления офицеров к воспитательной деятельности в кадетских корпусах // Военная энциклопедия — СПб. : изд. И. Сытина, 1916 : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ruscadet.ru/education/edsystem/history/90.htm>
14. Положение о кадетских корпусах. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1886. — 92 с.
15. Указ Президента України «Про державний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» імені І. Г. Харитоненка» від 8 вересня 2011 р. : [Електронний ресурс] // База українського законодавства. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>

М. В. Герасименко

УДК: 355.311.1: 94 (477)

ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР УНР ОЛЕКСАНДР ЖУКОВСЬКИЙ: МАЛОДОСЛІДЖЕНІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлюються маловідомі факти з життя і діяльності Військового міністра Української Народної Республіки Олександра Жуковського.

Ключові слова: Військовий міністр, боротьба, уряд, союзник, посада, оборонний бій, військова частина, наказ, армійська структура, наступ.

В статті освещаются малоизвестные факты из жизни и деятельности Военного министра Украинской Народной Республики Александра Жуковского.